

Од куртоазног писма до дигиталне копије: међубиблиотечка позајмица - искуства Универзитетска библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду

УДК 027.7(497.11 Beograd):021.64

САЖЕТАК: У раду су приказани развој и трансформација међубиблиотечке позајмице у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду, од њених почетака до савремене, у великој мери трансформисане, делатности. Међубиблиотечка позајмица је посматрана као специфичан вид размене научних докумената, један од неколико облика организовања информација и докумената који су снажан замах добили непосредно после Другог светског рата, додељивањем значајне и аутономне улоге науци. Због природе материјала који обухвата, ова се делатност нашла у позицији да посведочи о многим кретањима у комуникационом пољу науке, обухватајући готово све њене дисциплине. У раду су издвојене и описане етапе развоја и трансформације делатности, као и њима својствене промене у научној комуникацији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: међубиблиотечка позајмица, снабдевање научним документима, структуре научних докумената, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“.

РАД ПРИМЉЕН: 11. фебруар 2026.

РАД ПРИХВАЋЕН: 09. април 2026.

Александра Павловић

pavlovic@unilib.rs

Универзитетска библиотека

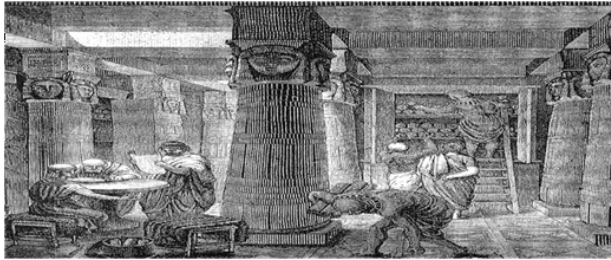
„Светозар Марковић“

Београд, Србија

1. Историјски осврт

Делење извора (*Resource Sharing*) и снабдевање научним документима (*Scientific Documents Supply*), како данас све чешће

називамо класичну међубиблиотечку позајмицу, делатност је чију су методологију, садржај, опсег па и новији назив условиле велике промене на плану, пре свега, информационих технологија а затим и ауторских права и интелектуалне својине. У темељу, делатност је сачувала исте принципе којима се руководила и у античким временима, пре свега, принцип „noblesse oblige“ – велика библиотека увек је позајмљивала књиге својој сиромашној рођаци (Kenney 1971, 121). Још од времена када је Александријска библиотека (Слика 1) позајмила део свог фонда библиотеци Пергама, својој највећој супарници, како се ова инспиративна слика, без обзира на недостатак поузданих историјских извора, неретко призива у литератури, велике библиотеке редовно су позајмљивале књиге свакоме ко их је тражио.

Слика 1. О. фон Корвен: Александријска библиотека

Нису нам познати веродостојни записи о размени папируса и пергаментa овог времена, обележеног и јаком конкуренцијом између двеју највећих библиотека античког света, али је живо коришћење извора у скривеним каталозима манастирских библиотека сасвим могуће пратити током средњег века. Тако је један од најстаријих примера позајмице, као и ауторских права, забележен у легенди о Св. Колумби. Наиме, негде око 560. године, Св. Колумба је, боравећи у једном манастиру, тајно преписао псалтир који је био у власништву његовог учитеља, Св. Финијана. О овом случају пресудио је сам ирски краљ Дермот, у корист Св. Финијана, а његова пресуда ушла је у темељ сваког следећег закона о позајмљивању оваквог материјала и ауторском праву: „Свакој крави њено теле и, консеквентно, свакој књизи њена копија“ (Cornish 2003). Од 15. до 19. столећа, како можемо да видимо из ових „getting personal in the margin“ (Kwakkel 2014), све велике

библиотеке које су ницале Европом, на један или други начин, делиле су своје фондове (Hessel 1977).

Маргиналије по збиркама средњовековних рукописа сведоче о позајмици међу скрипторијумима широм Европе. На пример, у препису Светог Аугустина у глосама Петра Ломбардијског *О Тројству* (*De Trinitate*), Тринити колеџ, Кембриџ, из 8. века налази се листа књига као врста средњовековног каталога епископске библиотеке у Вирцбургу (Слика 2). На основу бележака библиотекара, исписаних на маргинама уз ту листу, може се закључити о обимној позајмици рукописа између ове библиотеке и библиотека манастира у Фулди и Холцкирхену у 8. веку (Lowe 1928, 11).

Слика 2. *Saint Augustin dans les gloses de Pierre le Lombard*, Trinity College, Cambridge. (Kwakkel 2014)

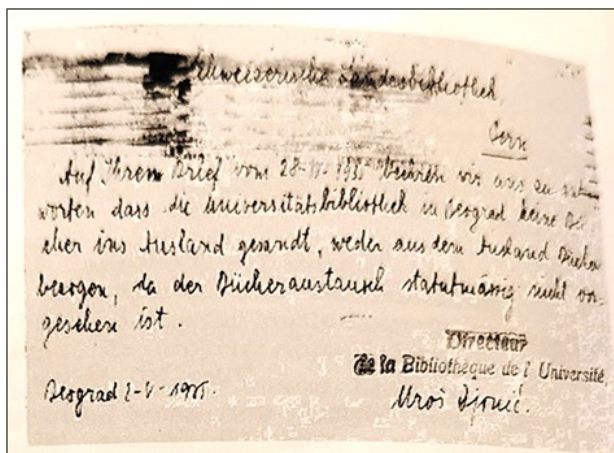
Независно од ових куртоазних видова делатности, почеци систематизације везују се за дело француског хуманисте и астронома Николе Клода Фабрија де Пејреска (Nicola Claude Fabri de Peiresc, 1580–1637), који је успоставио ову врсту сарадње између Краљевске библиотеке у Паризу, Ватиканске библиотеке и Библиотеке Барберини у Риму у 17. столећу. Уз њега се може поменути и Габријел Ноде (Gabriel Naudé), чија књига *Савети како направити библиотеку* и данас представља занимљиво, ако не и сасвим актуелно штиво.

2. Међубиблиотечка позајмица у Југославији и Србији

Делатност је систематски успостављена крајем 19. и почетком 20. столећа у САД и Европи, готово у исто време. У веома развијеној позајмици у Европи између два светска рата, Југославија је имала приметно место. Њена развојна линија је, међутим, често прекидана из политичких разлога. Архив Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ чува ране преписке са европским библиотекама у вези са позајмицом књига. Први подаци о скромним почецима делатности забележени су у *Водичу за међубиблиотечку позајмицу* Међународног института за интелектуалну сарадњу (*Guide des services nationaux de renseignements du prêt et des échanges internationaux*, друго, допуњено издање, 1933). У Водичу налазимо један од најранијих података о позајмици у Југославији – кратку белешку о постојању ове делатности у нашим библиотекама и адресу Бироа за размену публикација при Министарству иностраних послова, који је у то време имао функцију централне институције за међубиблиотечку делатност (Павловић 2012, 13).

Поред Водича, значајан је и упитник Националне библиотеке Швајцарске, упућен непосредно пред Мадридску конференцију IFLA-е 1935. године (Godet 1937, 5–7). На упитник, који је садржао компаративну статистику о позајмљеним публикацијама, одговорио је мали број земаља чланица IFLA-е међу којима је била и Југославија, односно универзитетске библиотеке у Београду и Загребу (14–15). У Архиву Удружења библиотека Швајцарске (*Association des bibliothèques et des bibliothécaires suisses*) чува се одговор Уроша Џонића, управника Универзитетске библиотеке у Београду, упућен Универзитетској библиотеци у Берну (Слика 3), као и, под истим бројем, одговор Универзитетске библиотеке у Загребу. Како се види у оба случаја, позајмица још није била успостављена као делатност, али се може закључити да је од ове анкете на њу почела да се обраћа већа пажња. Иако није била регистрована као национални центар за позајмицу, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ је обимом делатности већ у предратном периоду имала ту улогу.

Сетимо се, овде, времена у коме је отворена Универзитетска библиотека у Београду. Управо у ово време, прецизније две године касније, овако је описана пракса делатности у Европи:

Слика 3. Одговор Уроша Џонића.

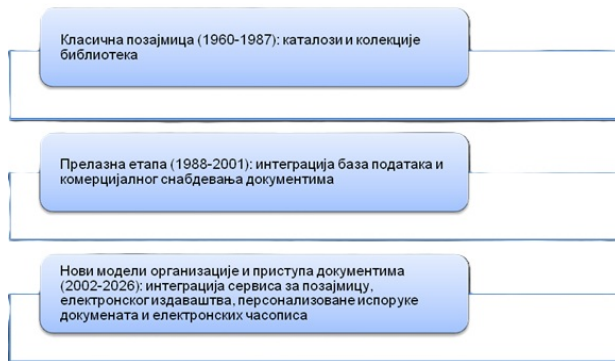
„Али ако желите књигу из Француске, то мора да иде дипломатским путем. Другим речима: библиотека пише Министарству образовања, Министарство образовања се обраћа Министарству иностраних дела, које ступа у контакт са Данским посланством у Паризу. Данско посланство пише Министарству иностраних дела Француске које захтев прослеђује Националној библиотеци Француске. Књига се, потом, шаље истим путем назад, из министарства у министарство, све док не стигне до библиотеке. И данског професора коме је једном било потребно да му се пошаље рукопис из Париза (Drachmann 1928, 35).

3. Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“: етапе развоја

Снабдевање научним документима успостављено је непосредно после Другог светског рата, додељивањем сасвим посебне улоге науци и дотад највећим улагањима у научна истраживања. Због природе материјала који обухвата, ова делатност налази се у позицији да укаже не само на промене унутар саме делатности и базичне науке, него и на низ прикривених структура у комуникационом пољу науке и културе. У том

смислу, она представља значајно сведочанство промена у филозофији и социологији науке.

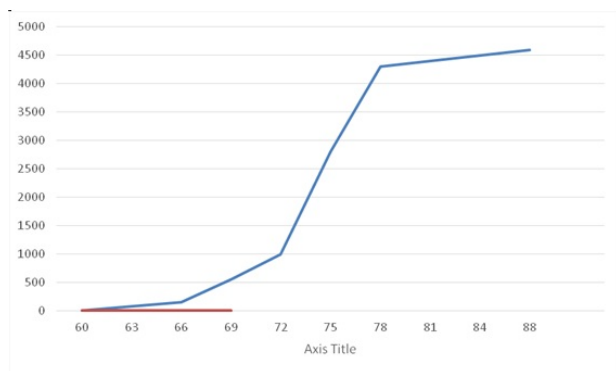
Од шездесетих година, када је међубиблиотечка позајмица постала редовна делатност свих већих библиотека, у пракси је био заступљен регионални модел распореда обавеза. Координатор за Србију поново је била Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ у Београду (УБСМ), при чему је могуће говорити о постојању најмање три етапе ове делатности. У раду (Pavlović 2010) детаљно су представљене етапе развоја међубиблиотечке позајмице у УБСМ до 2009. године. Како последња етапа и даље траје, треба истаћи да је њена тенденција, посебно у протеклих пет година, непрестано трансформисање и редефинисање ове делатности (Слика 4).

Слика 4. Етапе у развоју међубиблиотечке позајмице у УБСМ.

У оквиру децентрализованог система, мрежу међубиблиотечке позајмице до 1988. године чиниле су: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Народна библиотека Србије, Централна библиотека САНУ и Библиотека Матице српске. У пракси су у позајмици учествовали сви типови библиотека. Као и када је реч о европском контексту, реконструкција овог периода била је могућа једино комбинацијом квантитативних и различитих врста квалитативних метода (анкете, интервјуи и разговори у личној комуникацији). Извештаји о раду и статистички подаци ових библиотека сведоче о значајној активности тог периода: сарађивало се са преко 300 светских

библиотека, а укупан број захтева кретао се у распону од неколико стотина, почетком шездесетих година, до преко 4.500 захтева средином осамдесетих година (Слика 5).

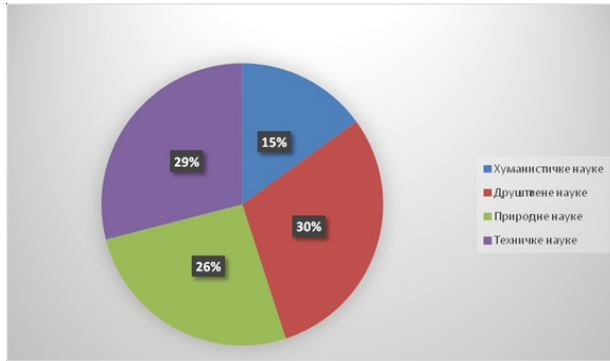
Слика 5. Број упућених и примљених захтева 1960–1987.

До средине седамдесетих година највећи број захтева се односио на монографске публикације из друштвених и хуманистичких наука, а почетком шездесетих година однос у овим областима износио је 3:1. Средином седамдесетих година однос се полако мења: број захтева из хуманистичких и друштвених наука опада, док захтеви из природних и техничких наука расту (Павловић 2012, 134). Структура захтева позајмице у овом периоду приказана је на Слици 6.

Неопходно је поменути и дискретне системе међубиблиотечке позајмице током овог периода. У питању су сепаратни системи за одређене научне дисциплине, пре свих, за биомедицинске и техничке науке. Ови су функционисали сасвим по страни од општег система и готово редовно статистички остајали необрађени, иако су чинили готово 70% укупне југословенске позајмице (134).

Неконсолидоване информационе подршке, непланирана и некоординисана, неадекватног буџета и оптерећена проблемима нерегулисаног девизног пословања, међубиблиотечка позајмица овог периода, у контексту европске, представљала је живу делатност УБСМ.

Прелазну етапу 1988–2001. карактерише консолидација информационих технологија, започета у оквиру Система научних

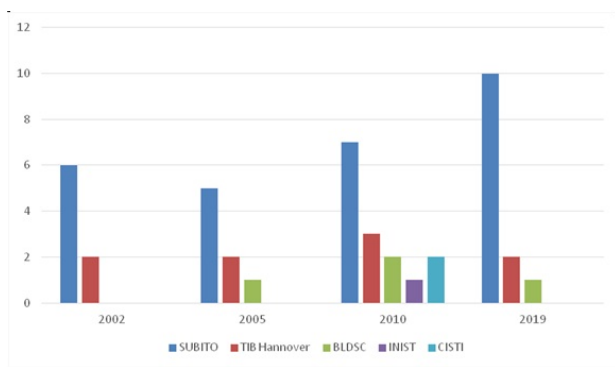
Слика 6. УБСМ: Структура захтева позајмице са иностранством према научним областима 1960–1987.

и технолошких информација Југославије (1987), успостављање узајамне каталогизације и увођење база података у ланац претраживања информација. Анализом захтева овог периода, успоставила се структура, не значајно другачија од раног периода, али су створени услови за промену модела у приступу научним информацијама. Међутим, ратне прилике деведесетих година у Југославији и прекид комуникације са иностранством зауставили су нови замањак у развоју библиотечко-информационе делатности. Неуспели покушаји успостављања библиотечке мреже Србије, дисконтинуитет у набавци серијских публикација и база података и прекид првог система координисане набавке, општи недостатак наменских средстава, укидање платног промета са иностранством и економска криза, главни су фактори заустављања и развоја новог модела међубиблиотечке позајмице (Павловић 2012, 140–155).

Трећа етапа развоја међубиблиотечке позајмице обележена је вишеструким утицајима општих и посебних агенса који су условили значајно редифинисање постојећих и појаву нових трендова у пословању. Реч је о периоду дематеријализације докумената, употребе дигиталних садржаја и развоја сасвим нових могућности циркулације научних материјала. Осим тога, појава отвореног приступа представља значајну трансформацију библиотечко-информационе делатности у Србији.

Ова етапа снабдевања научним материјалном представља „тачку обрта“ у увођењу електронских часописа у научну праксу. Почетком

2000. године, у Универзитетској библиотеци у Регензбургу, било је доступно више од 6.000 електронских наслова, од којих је 74% из области медицинских наука, а 26% из области хуманиоре и друштвених наука (Маће 2002, 23). У УБСМ приступ електронским часописима везује се за 2002. годину и успостављање Конзорцијума за обједињену набавку библиотека Србије (КоБСОН). Позајмица у исто време прелази на електронску форму, највише преко сервиса SUBITO, TIB Hannover (Technische Informationsbibliothek Hannover), British Library Document Supply Center (уједно и најстаријег сервиса са којим је сарађивала Југославија), INIST (Institut de l'information scientifique et technique) и CISTI (Canada Institut for Scientific and Technical Information) (Слика 7).

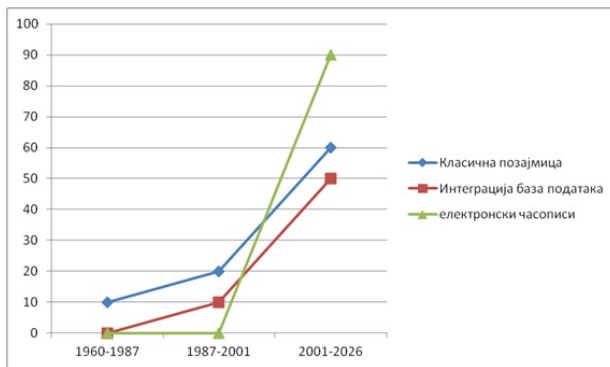

Слика 7. Сервиси за снабдевање документима УБСМ: 2002–2019.

Нагли пораст преузетих чланака преко ових сервиса резултирао је пројекцијом о смањењу захтева међубиблиотечке позајмице, па и потенцијалном нестајању у будућности. Сличан утицај на број захтева очекиван је и код ретроспективне конверзије серијских публикација, посебно због повећане видљивости старијих волумена и ретке периодике у електронским каталозима. Овај модел пословања, који су велики издавачи понудили у вези са електронским часописима и ретроспективном конверзијом серијских публикација, познат као *Big Deals* оцењен је као најзначајнији фактор смањења међубиблиотечке позајмице. Међутим, искуства УБСМ и неколико светских библиотека показала су се у доброј мери неочекиваним: обим позајмице у овом

периоду не само што се није смањило, него је забележио и значајан пораст. Поред неколико рационалних објашњења овог феномена (непотпуност ретроспективне конверзије, финансијска питања библиотека и сл.), у литератури се среће и објашњење потребе корисника који ће увек „ићи још један корак даље у тражењу недостижног документа“ (McGrath 2007, 4).

На Слици 8 дат је графички приказ начина међубиблиотечке позајмице у УБСМ кроз наведене етапе, укључујући и интеграцију електронских часописа у научну праксу.

Слика 8. Међубиблиотечка позајмица у УБСМ.

4. Отворена позајмица

Данас се граница између традиционалних и електронских извора информација све више гасим а заједничко коришћење ових извора представља савремени наставак некадашње међубиблиотечке позајмице. Уједно, у питању су и два пресудна фактора која су допринела сасвим новом простору наше делатности. У свету нових информационих технологија и свакодневним новим понудама сервиса за откривање извора, очекивања корисника условљавају промене у опсегу делатности, на начин да класична међубиблиотечка позајмица постаје елитна могућност за приступ информацијама. Повезаност корисника са извором информација уз традиционалне видове испоруке научних докумената,

подразумева данас преговоре са издавачима, контакт са ауторима и експертима, проналажење бесплатних платформи и слично, што значајно шири простор делатности.

Концепт „отвореног приступа“ у науци, који промовише Савет за конкурентност Европске уније (*Competitiveness Council*), подразумева отворени приступ академским информацијама без финансијских, правних и техничких ограничења.

„Отворена наука је тема која нам је веома прирасла срцу. Током холандског председавања, имали смо циљ да Европу доведемо у први план глобалних промена и нови начин истраживања и науке, заснован на отворености, великим подацима и 'рачунарству у облаку'“ (*Dekker*). Тако би, на пример, све научне публикације требало да буду у слободном приступу до краја 2020. године (*Schöpfel 2016, 150*).

Делатност снабдевања научним документима и ланац „дигиталног транспорта“ у овом је смислу у протеклој деценији сасвим су усмерени на отворене приступе. Финансијским, правним и техничким ограничењима потребно је додати и временске: отворена наука нуди могућност увида у документ и пре његовог публиковања. Ово је изузетно значајно с обзиром на уочену спорост, непоузданост и неприступачност система комуникације у науци, посебно ову последњу, у литератури описану као „фаустовска нагодба“ (*Faustian Bargain*)¹ или ону понуду издавача који аутори „неће моћи да одбију!“ (*Waaijers 1997*).

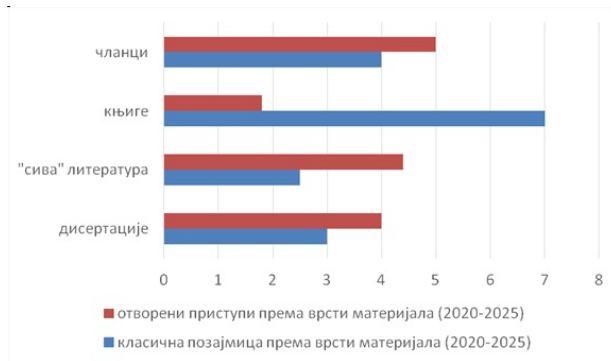
Отворени приступ омогућио је снабдевање документима у скалду са правним прописима. Па ипак, ново време донело је и нова ограничења, посебно на овом плану. Велики проценат научног материјала који се тражи доступан је искључиво институционално – за кампусе, универзитете, институте, али не и за прослеђивање крајњем кориснику. У пракси УБСМ чест је и случај да документи који су се једном нашли у неком од репозиторијума у отвореном приступу не могу бити

1. Видети: *Harnad 1997*: „This is the point where I have to introduce the 'Faustian Bargain', but let me say at the outset that this is not meant to be demonizing paper publishers at all; they, like the scholar, are joint victims of the technology and the economics of print on paper. For the Faustian Bargain is this: If you wish to immortalise your words at all, you will have to surrender your copyright in exchange, so your publisher can recover the substantial cost of getting your intellectual goods aboard the paper flotilla at all. The author must collaborate in denying access to his adverts to anyone who (or whose library) has not paid for them.“

публиковани код издавача. Отворени приступи су, међутим, свакако изазов и нов смер делатности позајмице иако се, у неким радовима, схватају и као потенцијална опасност за њен опстанак (Baich 2012, 55).

Велики број докумената који се поручује налази се у слободном приступу. Иако велике библиотеке редовно спроводе едукације о претраживању многи корисници и даље се обраћају библиотекарима за помоћ. Слична искуства забележена су и у светским библиотекама (55). Отворени приступи умногоме олакшавају реализацију захтева, посебно када је реч о дисертацијама и „сивој литератури“, које су, неретко, теже доступне. Не мање значајно је и неупоредиво краће време испоруке, као и трошкови, често незнатни или готово непостојећи.

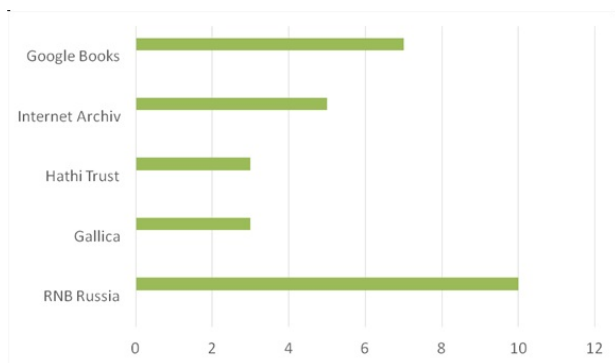
На Слици 9 приказана су описана искуства УБСМ везана за снабдевање научним документима у периоду 2020–2025. према врсти публикације – чланци, књиге, „сива литература“ и дисертације. Представљена је статистика класичне међубиблиотечке позајмице и позајмице публикација у отвореном приступу.

Слика 9. Снабдевање научним документима у УБСМ у периоду 2020–2025.

Када је реч о књигама, нарочито у области хуманистичких наука, класична позајмица и даље има примат у односу на отворени приступ. Слика 10 показује број захтева према сервисима Google Books, Internet Archive, Nathi Trust Digital Library, дигитална збирка Националне

библиотеке Француске Gallica² и дигиталној збирци Националне библиотеке Русије.

Слика 10. Позајмица књига из отвореног приступа 2020–2026.

На Слици 11 приказана је позајмица теза и дисертација за период 2019–2026. Значајан број теза и дисертација добијен је из отвореног приступа, посебно преко сервиса Open Access Theses and Dissertation³ са око 2,5 милиона теза и дисертација у слободном приступу и Networked Digital Library of Theses and Dissertation⁴ са преко четири милиона података о тезама и дисертацијама. Одређени део академског садржаја и дисертација добијан је и преко платформе Google Scholar.

Апстрактни са конференција, презентације, протоколи, извештаји, патенти и сл. заузимају значајан проценат материјала који се позајмљује. Уз веб-странице конференција, снабдевање је највећим делом остварено преко отворених приступа Библиотеке Есекс⁵ и архива и сервиса All Academic,⁶ посебно увидом у Архив академског материјала овог сервиса (Archive Academic Materials) (Слика 12).

Када је реч о снабдевању научним чланцима, поред најчешће коришћеног немачког система SUBITO, све више се користе и отворени

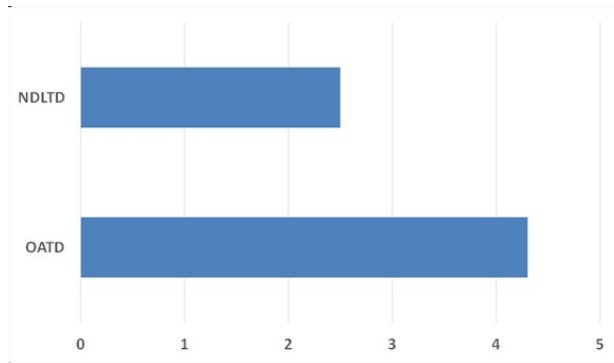
2. Gallica

3. Open Access Theses and Dissertation

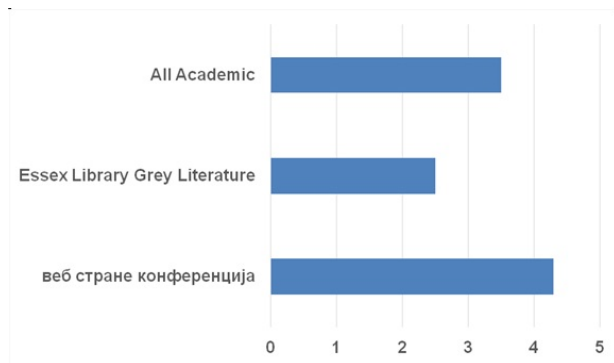
4. Networked Digital Library of Theses and Dissertation

5. Library and Cultural Services at the University of Essex

6. All Academic

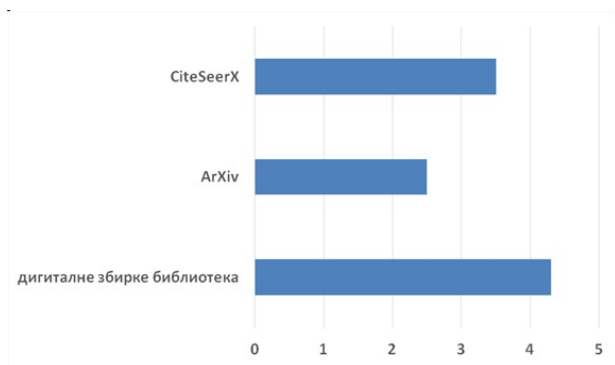

Слика 11. Снабдевање „сивом литературом“ из отвореног приступа 2019–2026.

Слика 12. Позајмица теза и дисертација из отвореног приступа 2019–2026.

системи, Cite Seer X,⁷ ArXiv⁸ или дигиталне збирке великих светских библиотека каква је *Gallica* (Слика 13).

Слика 13. Снабдевање чланцима из отвореног приступа 2019–2026.

5. Закључак

Промене у библиотечко-информационој делатности у 21. веку, условљене дигиталном трансформацијом, одражавају се на све сегменте стручног рада, укључујући и снабдевање научним документима и међубиблиотечку позајмицу. Отворени приступ и развој отворених репозиторијума, који обухватају публикације из свих научних области, допринели су већој доступности материјала и смањили финансијске трошкове. Поред тога, омогућен је и лакши приступ материјалима који су раније били теже доступни, као што су „сива“ литература и докторске дисертације. У укупном обиму позајмице, удео снабдевања научним материјалом из извора отвореног приступа бележи значајан раст током протеклих деценија.

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ међу првима у Србији увела је отворени репозиторијум и отворени приступ, као и претраживања портала и претраживача и директан контакт са аутором,

7. Cite Seer X

8. ArXiv

у простор међубиблиотечке позајмице, што је у светској литератури и препознато (Schörpfel 2014, 191). Запажена искуства у осавремењавању делатности УБСМ и анализа организације научних информације у оквиру ове посебне економије докумената, подразумева, како видимо, континуално разматрање не само ефикасности система делатности и њеног управљања, него и могућности које ова делатност нуди у освајању простора слободног приступа знању.

Литература

- Baich, Tina. 2012. "Opening interlibrary loan to open access." *Interlending & Document Supply* 40 (1): 55–60. <https://doi.org/https://doi.org/10.1108/02641611211214305>.
- Cornish, Graham P. 2003. "Does ILL have a future-or is it too ill to survive?" *DF REVY* 26 (1): s–7.
- Dekker, Sander. *Competitiveness Council, 26-27/05/2016, 26-27 May 2016*.
- Drachmann, Aage G. 1928. "Selected Articles on Interlibrary Loans." Chap. Interlibrary Loan in Continental Europe, edited by James A. McMillen, 32–37. New York: H.W. Wilson Company.
- Godet, Marcel. 1937. *Le prêt international des livres et manuscrits*. Bern: Bibliothèque Nationale.
- Harnad, Stevan. 1997. "Learned Inquiry and the Net: the role of peer review, peer commentary and copyright." In *Symposium on Electronic Publishing and New Models of Scholarly Communication, Center for Instructional Technology, University of Toronto at Scarborough, Development, September 26-27*, 283–292. Preuzeto 11. 9. 2025. ca <https://www.southampton.ac.uk/harnad/Papers/Harnad/harnad98.toronto.html>.
- Hessel, Alfred. 1977. *Povijest knjižnica*. Zagreb, Hrvatsko bibliotekarsko društvo.
- Kenney, Brigitte L. 1971. "Network Services for Interlibrary Loan." In *Interlibrary Communications and Informations Networks*, edited by J. Becker, 121–131. Chicago, ALA.

- Kwakkel, Erik. 2014. *Getting personal in the margin*. Preuzeto 18. 7. 2025, <https://medievalbooks.nl/2014/09/05/getting-personal-in-the-margin/>.
- Lowe, Elias Avery. 1928. "An Eight-Century List of Books in a Bodleian MS. From Würzburg and its probable Relation to the Laudian Acts." *Speculum* 3 (1): 3–15. <https://doi.org/https://doi.org/10.2307/2848117>.
- Mac Leish, A. May 3, 1944. "A New Renaissance, Intellectual Needs of Liberated People." *London Times*.
- Mahé, Agnès. 2002. "La Communication scientifique en (r)évolution: intégration des revues électroniques dans le pratique informationnelle de chercheurs en science de la nature comme révélateur des mutations du modèle traditionnel de la communication scientifique." PhD diss., Université Claude Bernard Lyon 1.
- McGrath, M. 2007. "Our digital world and its impact on document supply." In *10th IFLA Interlending and Document Supply (ILDS) International Conference, 29-31 October 2007, National Library Singapore*.
- Morrison, Heather. 2006. "The dramatic growth of open access: Implications and opportunities for resource sharing." *Journal of Interlibrary Loan, Document Delivery & Electronic Reserve* 16 (3): 95–107.
- Pavlović, Aleksandra. 2010. "Prevalentni tipovi pristupa naučnim informacijama u snabdevanju naučnim dokumentima u Srbiji." Preuzeto 9. 4. 2026, https://www.casopiskultura.rs/wp-content/uploads/2021/publikacije/129_17.pdf, *Kultura*, no. 129, 251–264.
- Schöpfel, Joachim. 2014. "Open access and document supply." *Interlending & document supply* 42 (4): 187–195.
- Schöpfel, Joachim. 2016. "Open Supply? On the future of documents supply in the world of open science." *Interlending & document supply* 44 (4): 150–154.
- Waaijers, Leo. 1997. "Opinion paper: towards a new system of scholarly publication." *Interlending & document supply* 25 (2): 77–78.
- Павловић, Александра. 2012. *Снабдевање научним документима у Србији*. Београд: Универзитет у Београду, Универзитетска библиотека "Светозар Марковић".